

ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА

УДК 37(476)(091) “11/17”

“АРОЛ НАД ГНЯЗДОМ СВАІМ”: ВЫЛУЧЭННЕ НАСТАЎНІЦТВА Ў АСОБНЫ ВІД ПРАФЕСІЙНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У XII–XVIII СТАГОДДЗЯХ

канд. гіст. навук, дац. А.Ф. САМУСІК
(Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт, Мінск)

Даследуецца праблема складвання ў XII–XVIII стст. на беларускіх землях агульных патрабаванняў да асоб, якія займаліся выкладчыцкай дзейнасцю. На прыкладзе “Аповесці мінулых гадоў”, разважанняў І. Златавуста, К. Тураўскага і У. Манаха прасочаны працэс афармлення агульных падыходаў да іх абавязкаў у часы старажытнарускіх княстваў. Праведзены аналіз поглядаў айчынных асветнікаў XVI–XVII стст. на задачы выкладчыцкай дзейнасці, што дазволіла вызначыць яе спецыфіку і адносіны да настаўнікаў з боку тутэйшага грамадства. Таксама ў артыкуле паказана сутнасць патрабаванняў да настаўнікаў у айчынных брацкіх школах. Прааналізаваны працэс падрыхтоўкі кандыдатаў у выкладчыцкае званне ў езуіцкім ордэне. Асобная ўвага сканцэнтравана на вывучэнні захадаў Адукацыйнай камісіі па ўдасканаленні выкладчыцкай дзейнасці (у тым ліку ўвядзенне адказнасці за выкладанне асобных прадметаў) і матэрыяльнага яе забеспячэння (прэміі, стажыроўкі, страхаванне, пенсіі). Дэталёва прасочаны працэс стварэння ў Рэчы Паспалітай “акадэмічнага саслоўя” і выпрацоўкі ідэальнага вобраза свецкага педагога-асветніка. Напрыканцы работы адзначаны адносіны расійскай Камісіі па народных вучылішчах да абавязкаў настаўнікаў на ўсходнебеларускіх землях.

Ключавыя словы: *святары-асветнікі, вандроўныя настаўнікі, Адраджэнне, брацкія школы, грамадства, езуіты, Асветніцтва, Адукацыйная камісія, “акадэмічнае саслоўе”, народныя вучылішчы.*

Вылучэнне прафесіі настаўніка ў асобны від грамадскай дзейнасці сягае сваімі каранямі яшчэ ў перыяд пашырэння на беларускіх землях пісьменнасці. Аднак дамінаванне ў адукацыйнай справе царквы зрабіла гэты працэс надзвычай працяглым і даволі складаным. Аб тым, наколькі востра стаяла гэтае пытанне, сведчыць той факт, што практычна ўсе славетныя айчынныя мысліцелі XII–XVIII стст. звярталіся да азначанай праблематыкі і іх разважанні на гэты конт нават зараз не страцілі сваё значэнне. Разам з тым, нягледзячы на відавочную актуальнасць дадзенай тэмы, яна так і не стала прадметам асобнага навуковага аналізу ў айчыннай ды замежнай гістарыяграфіі.

Пацверджаннем жа таго, што ўжо ў часы першых старажытнарускіх княстваў на ўсходнеславянскіх землях вялікая ўвага надавалася асветніцкай справе, утрымліваецца ў “Аповесці мінулых гадоў”, дзе адзначалася наступнае: “Велика бо бывает полза от ученья книжного; книгами бо кажеми и учими есмы пути покаянью, мудрость бо обретаем и въздержанье от словесъ книжныхъ... Аще бо поищеши в книгахъ мудрости прилежно, то обрящеши велику ползу души своей. Иже бо книги часто чтеть, то беседуетъ с богом или святыми мужи” [1, с. 166]. З дадзенага ўрыўку добра бачна, што Нестар аддаваў перавагу самаадукацыі і рэлігійна-маральнаму выхаванню. Апошняе, дарэчы, тады лічылася першасным, у той час як сам вучэбны працэс авалодвання карыснымі для паўсядзённага жыцця ведамі з’яўляўся другарадным. Зыходзячы з гэтага відавочна – на першапачатковым этапе станаўлення ў рэгіёне настаўніцтва як асобнага віда дзейнасці гаворка хутчэй павінна ісці пра выхавальніка. Прычым падобнае стаўленне да асветы вельмі збліжала функцыі бацькоў і настаўнікаў. Звяртаючыся да першых Іаан Златавуст пісаў: “Если ты хорошо воспитаешь своих детей, а эти своих, то до пришествия Христа пройдёт твоё воспитание, и ты за всё это получишь награду. Как положивший начало и корень доброму плоду”. Рэкамендацыі ж другім гучалі вельмі сугучна – кіеўскі мітрапаліт Міхаіл у канцы X ст. заклікаў настаўнікаў: “Учити юныя дети, якоже словесемъ книжнаго разума, такожде и благонравию, и в правде и любви, и зачялу премудрости страха Божию, чистоте и смиренномудрию; учити же их не яростию, ни жестокостию, ни гневом, но радостовидным страхом и любовным обычаем, и слатким проучением, и ласковым разсуждением...” [2, с. 102]. Акцэнт на маральнае выхаванне акрамя іншага быў выкліканы тым, што тагачасная асвета была непарыўна звязана з рэлігіяй. Школы, як правіла, размяшчаліся пры манастырах, настаўнікамі тут працавалі мясцовыя манахі, а асновы пісьма, чытання і ліку даваліся выключна па богаслужэбных кнігах. Пры такім падыходзе, зразумела, пакуль яшчэ немагчыма гаварыць аб існаванні нейкай асобнай прафесіі настаўніка – для святароў і манахаў гэта быў толькі адзін з відаў пасырскіх дзейнасці, скіраваны на пашырэнне вучэння Хрыста ў шырокіх колах насельніцтва. Разам з тым,

дзякуючы намаганню царквы да XIII ст. прыкладна 43% усходнеславянскіх гарадоў мелі ўласныя школы граматы. Колькасць жа пісьменных у іх дасягала 20 % дарослага насельніцтва [3, с. 34].

Набывала паступова настаўніцкая дзейнасць і прызнанне ў грамадстве. Павышэнню яе аўтарытэта найперш спрыяла сама царква. Кірыл Тураўскі стаў аўтарам аднаго з першых твораў, заклікаўшых павяжаць працу асветнікаў. У “Слове о том, еже не забывать учителей своих” ён пісаў: “Аще кто велик святитель или малы, рекше попове, душеполезному разуму и хитрому сведению навьк, и в разум истинный прийти, и иных научити, то аще будет научился и от мужа проста... то держать ему его в своем сердце и в души и уме в незабывную память до исхода души своея, имя его со своим именем в молитвах и в всяком святом поминании, не токмо в дневных, но и в ночных молбах. Аще ли того в забыть положит или небрежением не въсхошет поминати в молитвах яже к Богу, или некия ради зависти, то своя ему молитва неприятна есть... Добрый бо человек от добраа сокровища износит добраа... Яже не помянет, откуда что добраа приемше, ти подобни суть псу гладному и зимою измершъзшу, и потом согрет и накормлен, и нача лаяти на съгрешшего и накормившаго...” [4, с. 449–450].

Уздымалася ў той час і пытанне аб павышэнні якасці вучэбна-выхаваўчага працэсу. Цалкам лагічна лічылася, што дасягнуць станоўчага эфекта ў навучанні можна праз забеспячэнне даступнасці і зразумеласці зместу прадметаў. Той жа Кірыл Тураўскі сцвярджаў, што настаўнік, які не можа патрэбныя справы ў адпаведным парадку выкласці, падобен стралку, страляючаму міма цэлі. У сваю чаргу ў “Жыцці Аўрамія Смаленскага” сярод станоўчых якасцяў святога адзначаўся яго педагагічна-аратарскі талент – звяртаючыся да розных колаў грамадства (падлеткаў і дарослых, вольных грамадзян і рабоў, сялян і рамеснікаў), ён “мог так тлумачыць кнігі, што многія недасведчаныя людзі, слухалі і разумелі, што ён гаварыў” [5, с. 77, 293]. Важным момантам у станаўленні настаўніцкай дзейнасці была яе паступовая секулярызацыя. На думку В. С. Болбаса ўжо кіеўскі князь Уладзімір Манамах уласным прыкладам пераконваў грамадства, што ў якасці выхавацеляў могуць выступаць аўтарытэтныя асобы са свецкіх колаў грамадства [6, с. 166]. У далейшым жа пашыралася меркаванне, што і просты чалавек можа быць настаўнікам, калі: “он в книгах сведущ и душой праведен” [7, с. 239].

Пасля ўтварэння ВКЛ свецкая культурная традыцыя ўсё больш умацоўвалася на беларускіх землях, што спрыяла звароту грамадства да пісьменнасці. Менавіта ў гэты час тут з’явіліся вандроўныя настаўнікі – “майстры граматы”, якія за грошы, а часам і проста за харчаванне, вучылі дзяцей асновам азбукі ды пісьма. Галоўным атрыбутам іх прафесіі была наяўнасць адной ці некалькіх рукапісных кніг пераважна рэлігійнага характару. Навыкі ж выкладання яны выпрацоўвалі ў час працы з вучнямі, зыходзячы з уласнага педагагічнага таленту і інтуіцыі. На жаль, з-за вялікага кошту кніг вандроўных настаўнікаў было не шмат. Часткова кампенсавалася гэта асветнай дзейнасцю асобных прадстаўнікоў шляхты. Так, асновам рахункаводства і ліку Ф. Еўлашоўскага вучыў кн. Я. Макавецкі, які па словах самага мемуарыста “барзей в тэ то личбы въправил и доброго ме пожитку набавил” [8, с. 484].

Такім чынам, відавочна тое, што яшчэ да сярэдзіны XVI ст. на беларускіх землях акрамя манаскай асветы пачаў складвацца і свецкі напрамак адукацыйнай справы, які абумовіў вылучэнне новай асобнай прафесіі – настаўнікаў. Акрамя выхаванцаў тутэйшых манастырскіх школ сярод іх усё часцей сустракаліся выпускнікі еўрапейскіх універсітэтаў (як чужынцы, так і мясцовыя ўраджэнцы). Пры гэтым менавіта апошнія пашыралі на беларускіх землях педагагічныя ідэі італьянскіх гуманістаў (Л. Бруні, П. Верджэрыё, М. Веджы і Л. Б. Альберці), якія лічылі, што менавіта “вучоная рука настаўніка” здольна скіраваць вучня да дабрачыннасці, бо адукацыя ўздзейнічае не толькі на розум, але і на сэрца, душу, а таксама волю юнака [9, с. 74].

У ВКЛ першым, хто зыходзячы ўжо з гуманістычных пазіцый узняў пытанне аб удасканаленні педагагічнай дзейнасці, быў Ф. Скарына. Ва ўласных прадмовах ён неаднаразова звяртаўся да гэтай праблематыкі, называючы настаўніка “лекарем душ наших” і адзначаючы ўсю складанасць яго працы: “Немногим учителем бывати”. Асобную ўвагу асветнік засяроджаў на валоданні прадстаўнікамі гэтай прафесіі навыкамі “красомовности” і раіў ім: “Умети язык свой справовати” [10, с. 105].

У гэты ж час М. Гусоўскі спрабаваў звярнуць увагу дзяржавы на гаротны стан у ВКЛ “вучоных людзей”. У прадмове да паэмы “Песня пра зубра” (1523) ён звярнуўся да каралевы Боны з наступным хадайніцтвам-пажаданнем: “...Гэтае пісанне хачу я паднесці табе замест сціплага падарунка... Гэтым самым жадаю... пракласці шлях вучоным мужам, каб і яны табе свае творы паднеслі. І каб ты, найвучоная княгіня, уважыла іх здольнасці і нараіла свайму яснавяльможнаму мужу... тых, каго палічыш найбольш таленавітымі. Бо бачу я з найвялікшым для сябе жалем і, зразумела, з пэўнай страгай для дзяржавы, што славуцейшыя сэрцы зусім не паважаюцца. Яны з-за матэрыяльнай нястачы і беднасці цалкам не могуць сябе праявіць... Калі возьмеш ты на сябе агульнае апякунства над гэтымі захапленнямі, тады ўзбуйнеюць таленты і прынесуць карысць Каралеўскай Вялікасці ў яе значнай працы, так што дзяржава будзе зберагацца ў сваім стане ў гэты злавесны час. Дзяржава абাপіраецца больш на мужнасць духу, чым на сілу цела, пра што сведчаць як грэкі, так і рымляне. Іх магутнасць квітнела найбольш тады, калі расцвіталі навукі. А як толькі пачалі нікнуць таленты, сілы іх згаслі, а з заняпадам

апошніх абрушылася і дзяржава... Калі ж ты праявіш сябе добразычлівай, схільнай да апякунства навукі і мастацтва, тады ад іх будзе і дзяржаве вялікая карысць..." [11, с. 51–53].

Не абыйшлі бокам пытанні, звязаныя з настаўніцкай дзейнасцю, і пратэстанты, якія выступалі супраць безсістэмнага хатняга навучання, а таму першымі прапанавалі арганізацыю шырокай сеткі гарадскіх ды вясковых школ. З іх ліку найперш неабходна ўзгадаць С. Буднага. У сваёй прадмове да "Катэхізіса" (1562) адной з прычын нізкага маральна-духоўнага ўзроўню грамадства ён называў дрэнную падрыхтоўку настаўнікаў: "Ты, пак, не толькі не нааучають, але и сами мало правды знают... Все бо ведаем, яковых теперь учителей маем". Гаворачы ж непасрэдна аб настаўніцкай дзейнасці асветнік адзначаў яе надзвычай важную ролю, таму і займацца падобнай справай павінны толькі таленавітыя і добра адукаваныя асобы: "...Повелевает Г(осподь): где к апостолом, се есть всем учителем, рече: "Вы есте соль земли. Аще же соль обуеть, чим осолится? Ни в что же будет к тому, точию да иссыпана будет вон и попираема человеквы"... Солью називаеть всех учителей: яко бо соль заховуеть, што ею посолится, абы не провоняло, тако и учитель наказанием, поучением и напоминаенем заховуеть людей от духовное гнили, але если того не чинить, повелевает Г(осподь) воен его выкинути и потоптати, яко соль, естли бы одурела, або силу свою утратила...". У сваю чаргу В. Цяпінскі ў прадмове да "Евангелля" (1570-я) крытыкаваў настаўнікаў за адсутнасць у іх патрыятычных пачуццяў, заклікаў больш прыстасоўваць свае намаганні з "потребою Отчизны" і быць гатовым "...если она до конца згинет, з нею згинуть; або, если, через ваш ретунек будет выдвигнета, з вами и з нею выбринуть" [12, с. 25, 36].

Пытанні ж суіснавання хатняга і школьнага выхавання распрацоўваў у пачатку XVII ст. Б. Будны. Перавагу ён аддаваў апошняму, падкрэсліваючы, што бацькі толькі даюць дзіцяці жыццё, а настаўнікі нааўняюць яго адпаведным зместам, годнымі справамі і дабрачыннасцю. Але адначасова з гэтым асветнік быў упэўнены, што настаўнік павінен паводзіць сябе з вучнямі таксама як бацька з дзецьмі: быць строгім і міласэрным. Вылучаў Б. Будны і шэраг асабістых рыс, неабходных для тых, хто вырашыў працаваць у школе: здольнасць кіраваць уласнымі пачуццямі, самадысцыпліна, добразычлівасць, умненне выслухаць думкі ды парады іншых, але мець пры гэтым і ўласнае меркаванне, захоўваць пэўную дыстанцыю з падлеткамі, несці адказнасць за дрэнныя ўчынкi вучняў [13, с. 36–51].

Падобныя разважанні дазволілі асобным мысліцелям з пратэстанцкага асяроддзя ўзняцца над паўсядзённасцю і перайсці да разважанняў агульнага плану аб вышэйшым прызначэнні педагагічнай дзейнасці. Так, С. Рысінскі ва ўласных творах, выдадзеных на мяжы XVI–XVII стст., бачыў у настаўніках абраных Богам выратавальнікаў чалавечага грамадства. Менавіта дадзенае імі выхаванне "ограждает человека от звериной и варварской природы и делает его более человеческим". Дасканалая ж выканаць сваё прызначэнне яны здольны толькі авалодаўшы красамоўным майстэрствам. З гэтай нагоды С. Рысінскі пісаў наступнае: "По моему мнению, никакая черта больше не выделяет человека, чем великое и замечательное умение передавать связанной речью восприятие разумом и делать достоянием слушателей мысли, выраженные возвышенными словами". Прычым, асобна ён падкрэсліваў, што настаўнікі, ужываючы на занятках творы славетных літаратараў, іх "словами стремятся воспитать нравы людей" [14, с. 25, 37]. Цалкам згодны з ім і А. Волан, які ва ўласным трактате "Пра дзяржаўнага мужа і яго асабістыя дабрачыннасці" (1608) адзначаў: "Толькі адукаваныя людзі могуць растлумачыць парады, якія давалі вучоныя філосафы, і ўжыць гэтыя парады на паспалітую карысць. Ва ўсім складаным мностве дабрачыннасцяў, што маюць адносіны да культуры і чалавечнасці, лепей разбіраюцца знаўцы свабодных навук. Менавіта яны могуць належным чынам прымяняць тыя веды і вывесці людзей з жыццельнага стану да цывілізацыйнага жыцця" [15, с. 101]. Аб тым жа, што азначаныя меркаванні былі ўспрыняты айчынным грамадствам, сведчыць грамата ваяводы віленскага і вялікага гетмана літоўскага Кр. Радзівіла аб адкрыцці Слуцкай кальвінскай гімназіі 6 лістапада 1630 г.: "...Обязанность доброго гражданина содействовать пользе и украшению того государства, в котором он родился, и сверх того приготовить шляхетскую молодёжь с пелёнок ко всякой государственной службе. А этого, конечно, нельзя достичь никаким другим более возвышенным образом, как только воздвигая храмы воспитания нравственного и наук, и поставляя над ними во главе учителей честных, учёных и деятельных..." [16, с. 172].

Такім чынам, менавіта ў часы Рэнесанса і Рэфармацыі прафесія настаўніка была прызнана каштоўнай для грамадства. Вызначыліся ў той час і асноўныя прыярытэты выкладчыцкай дзейнасці. Пры гэтым узрастанне колькасці школ, пашырэнне вывучаемых у іх прадметаў, а таксама якасны ўздым адукаванасці грамадства спрыяў пачатку выпрацоўцы цэлага шэрагу метадычных правілаў, якіх павінен быў прытрымлівацца настаўнік, каб захаваць давер вучняў і іх бацькоў, а значыць і ўласнае месца працы.

Істотны ўклад у працэс удасканалення педагагічнай дзейнасці зрабіла тагачасная праваслаўная адукацыя. Заснавальнікамі айчынных брацкіх школ з'яўляліся пераважна мяшчане, якія былі зацікаўлены не толькі ў належным рэлігійным выхаванні ўласных дзяцей, але і жадалі, каб тыя ў далейшым маглі добра прыстасавацца да ўмоў паўсядзённага жыцця. У выніку, тутэйшыя настаўнікі павінны былі мець шырокі круггляд і быць для вучняў узорам у паводзінах, самадысцыпліне і г. д. Л. Зізаній павучаў, што дзеці не менш за сваіх бацькоў павінны паважаць настаўнікаў, якія тыя ж

бацькі, толькі не па плоці, а па духу. У статуце ж Львоўскай брацкай школы 1586 г. (ужываўся братчыкамі Брэста, Магілёва і Мінска) адзначалася, што “Дидаскал или учитель сея школы мает быти благочестив, разумен, смиреномудрый, кроток, воздержливый, не пьяница, не блудник, не лихоимец, не сребролюбец, не гневлив, не завистник, не смехостроитель, не срамословец, не чародей, не басносказатель, не пособитель ересем, но благочестию поспешитель, образ благих, и всем себе представляющий не в сицевых добродетелех, да будут и ученици яко учитель их... Дидаскал взявши порученное ему детище, мает его учити с промыслом доброй науки, за непослушенство карати, не тирански, но учителски не выше, но по силе, не распутне, но покойнее и смирене, не толико мирски, но и выше мирских... Учити дидаскал и любити мает дети вси заровно, як сынов богатых, так и сирот убогих... толко не пилней единого нежели другого учити...”. Калі ж паводзіны настаўніка выходзілі за рамкі агучаных норм, яго маглі не толькі звольніць, але і выгнаць з горада: “Если бы и сам учитель... был творцем речий тых, ихже закон неповелевает, но обаче и претит, сиречь, блудник, пьяница, тать, кощунник, нерадив, сребролюбец, клеветник, величавый, таковый не толико учителем, но ниже жителем zde отнюдь да не будет...” [17, с. 127–131]. Зыходзячы з гэтага відавочна, што ў брацкіх школах патрабаванні да жадаючых стаць настаўнікам набылі дакладна акрэсленую форму. Перавага аддавалася ўласным выхаванцам, якія не атрымлівалі спецыяльнай метадычнай падрыхтоўкі, а капіравалі з улікам асабістых здольнасцяў паводзіны старэйшых калег.

У далейшым адметны след у тэарэтычна-метадычнай “агранцы” настаўніцкай прафесіі пакінуў Сімяон Полацкі. Менавіта настаўніка ён называў ключавой фігурай у працэсе навучання і выхавання, ад уласнага маральна-адукацыйнага ўзроўню і стараннасці якога залежыў поспех усёй справы. Славуты асветнік узораў для пераймання лічыў постаць настаўніка-філосафа, які “умы отрок юных уподобляет скрижали ненаписанной, на ней же учитель что-либо хошет написать может: точие во умех юношеских, что-либо хошеши вообразится, или добро или зло, и выну пребывает и прибывает”. Пры гэтым дзеянні ды паводзіны самага настаўніка з’яўляюцца лепшым прыкладам для пераймання вучнямі. Тут ён параўноўваў яго з арлом, які “Своих уже оперившихся детей призывая к полёту, летает пред ними”. У цэлым жа “Каждо учися чада наставляти, образ и слово по себе им дати; да образ помнят, слово же читают, добродетели твоя подражают”. На такім фоне лагічным выглядае і меркаванне С. Полацкага аб тым, што калі садоўнік вінаваты ў крывізне дрэва, мастак у невыразнасці карціны, а ўрач у невылечанай хваробе, то і настаўнік нясе непасрэдную адказнасць за “злонравие” дзяцей, бо “Яко врачество болезнь исцеляет, философия нрав зол души исправляет”. З гэтай нагоды актуальнасць маюць наступныя яго парады настаўнікам: “Приемли ползу от словес, отрекай же соблазн творимую дело, терзай благовонные цветы, не прикасайся будущему тернию. Собирай яко пчела мед сладкий, призерай еже неполезно, отемли пшеницу чистую, оставляя плевелы и куколы. Горе же таковым учителям, иже ино учат ино творя, уподобища бо ся оным книжком и фарисеом, лицемером”, а таксама: “Учитель, не творяй того, чему учит слушателей слова ни како получит” [18, с. 257, 262, 265–266].

Значныя намаганні па ўдасканаленні выкладчыцкай працы зрабілі і езуіты, якія з уласнага асяроддзя вылучылі асобны тып манаха-настаўніка, вызваліўшы яго ад іншых напрамкаў дзейнасці. Кандыдатаў у настаўнікі яны пераважна шукалі сярод выхаванцаў уласных школ, звяртаючы ўвагу на эрудыцыю, прыродныя здольнасці, умённе ўпэўнена трымацца перад вялікай аўдыторыяй, сціпласць у паводзінах і г. д. Пры гэтым у ордэне была распрацавана дакладная сістэма іх падрыхтоўкі, якая была разлічана мінімум на 12 год і ўключала шэраг этапаў. Так, лепшых выпускнікоў пакідалі ў спецыяльнай навучальнай установе – навіцыяце, дзе яны спачатку 2 гады дадаткова ўдасканальвалі свае веды ў латыні, а потым яшчэ 3 гады вывучалі творы антычных аўтараў, філасофію, фізіку, матэматыку і сучасныя еўрапейскія мовы. Пасля гэтага іх прызначалі настаўнікамі ў ніжэйшыя класы не менш чым на 3 гады. За гэты час яны павінны былі раскрыць уласныя педагагічныя здольнасці – мець добрую дыкцыю, валодаць уласным голасам, мімікай, жэстамі, кантраляваць тэмп мовы, свядома карыстацца навыкамі назіральнасці, прадбачлівасці, а таксама выпрацаваць пачуццё меры ў адносінах да юнакоў з улікам іх чалавечай годнасці. Толькі тыя, хто выдатна зарэкамендаваў сябе на дадзенай пасадзе, працягвалі ўласнае педагагічнае навучанне і яшчэ 4 гады засвойвалі тэалогію, філасофію, права, царкоўную гісторыю, антычныя і сучасныя мовы, што дазваляла ім стаць прафесарамі (старэйшымі выкладчыкамі) і весці заняткі па асноўных дысцыплінах (філасофія і тэалогія) [19, с. 26–27]. На працягу ўсяго азначанага перыяду сістэма жорсткіх пераводных экзаменаў адсейвала непаспяваючых (тых, хто не атрымаў адзнаку “бліскуча”), што пераводзіла іх у разрад радавых членаў ордэна. Такім чынам, поспехі ў выкладчыцкай дзейнасці адначасова адчынялі дзверы і для будучага кар’ернага росту, што рабіла яе надзвычай важнай сярод езуітаў. К. Харламповіч з гэтай нагоды пісаў наступнае: “Учительство в иезуитских школах было должностью высокой, почётной и ответственной и попасть на неё было нелегко – труднее даже, чем попасть в орден” [20, с. 100]. Пры гэтым неабходна адзначыць тое, што высокі ўзровень запатрабаванняў да настаўнікаў перашкаджаў езуітам хутка пашыраць уласную асветніцкую дзейнасць. За 1670–1773 гг. у Рэчы Паспалітай колькасць іх школ узрасла ўсяго на 40 % (з 46 да 66). Пры гэтым, хаця лічба

настаўнікаў тут павялічылася ажно на 75% (з 244 да 417), такія паказчыкі ўсё роўна не маглі нават мінімальна забяспечыць патрэбы дзяржавы і мясцовага грамадства [21, с. 112–113].

Не былі здольны істотна змяніць становішча ў лепшы бок і іншыя манаскія ордэны, якія таксама ўтрымлівалі на беларускіх землях шэраг навучальных устаноў для свецкай моладзі (базыльяне, піяры, дамініканцы). Сістэма падрыхтоўкі настаўнікаў тут была скапіравана з езуіцкай, і толькі асобныя іх члены імкнуліся ўнесці ў яе пэўныя карэктывы. Найперш гэта датычыцца піяраў, якія ў другой трэці XVIII ст. правялі карэннае рэфармаванне ва ўласных школах вучэбна-выхаваўчага працэсу. Закранула яно і справу падрыхтоўкі настаўнікаў – акрамя 2-гадовага навіцьята, кандыдаты павінны былі скончыць яшчэ 3-гадовую гуманітарна-філасофскую студыю, дзе акцэнт рабіўся на авалоданні метадыкамі выкладання айчыннай гісторыі, геаграфіі і права, а таксама “карысных для жыцця прадметаў”. Член гэтага ордэну, вядомы філосаф К. Нарбут рашуча выступаў за гуманныя адносіны настаўнікаў да вучняў, за павагу асабістай годнасці кожнага выхаванца, крытыкаваў тагачасных настаўнікаў за аўтарытарызм, імкненне падпарадкавання іх сабе: “Учителя, которые своих учеников заставляют слепо придерживаться их взглядов, одевают как бы цепи на разум, когда не разрешают ученикам пользоваться разумной свободой суждения о предметах” [22, с. 105].

Паралельна з эвалюцыйнай выкладчыцкай дзейнасці ў навучальных установах на беларускіх землях адбывалася станаўленне асобнай прафесіі хатняга настаўніка ці губернера. Найбольшую папулярнасць яна дасягнула ў XVIII ст., калі пад уплывам эпохі Асветніцтва ў асяроддзі айчыннай правячай эліты ўсё больш пачалі цаніцца шырокі круггляд і адукаванасць. Як правіла, займалі гэтыя пасады выхадцы з Еўропы (выпускнікі тутэйшых універсітэтаў ці адстаўныя афіцэры), а таксама мясцовыя манахі. Пры гэтым самі выхаванцы адносіліся да ўласных губернераў не адназначна. Так, будучы вялікі гетман літоўскі М.К. Радзівіл Рыбанька пра аднаго з іх – маёра К. дэ Лятура пісаў, што хаця той і абучыў яго абыходзіцца “з пікаю, флінтаю і харугвай”, але ўсё ж ён “вельмі мала ад француза старога скалечанага навучыўся”, у той жа час іншы яго хатні настаўнік – піяр Цэзары выклікаў у магната павагу: “Я, і дзісь што ўмею, дык з інструкцыяў яго” [23, с. 22–23, 35]. Трэба дадаць, што і сам узровень адукацыі на гэтым этапе яшчэ быў даволі нізкі і спалучаў выхаванне з рознымі гульнямі. Вядома, напрыклад, што знакамітага К.С. Радзівіла Пане Каханку яго асабісты губернер польскі езуіт Кучэўскі вучыў алфавіту наступным чынам: у двары Нясвіжскага замку ён устанавіў драўляную дошку з намалёванымі літарамі – малады князь страляючы па ёй з пісталета, засвойваў іх знешні выгляд і вымаўленне [24, с. 129]. У далейшым, аднак, змест хатняга навучання пачаў істотна ўдасканальваецца. Губернерам М.Кл. Агінскага быў Ж. Ралей, які да гэтага займаў пасаду выхавальніка будучага аўстрыйскага імператара Леапольда. Па ўспамінах самага славутага кампазітара: “Мяне не прымушалі да цяжкай і нуднай працы... метадыка, якую выкарыстоўваў настаўнік, дазваляла мне разглядаць вучобу як забаву... ён вучыў мяне больш тлумаччы, чым прымушаючы чытаць... сваёй мяккасцю і прыветнасцю характару ён хутка заваяваў мой давер і пяшчотную прыхільнасць... Мой настаўнік удыхаў у мяне ідэі свабоды, якія грунтаваліся на ідэях хрысціянства, што прымушаюць глядзець на чалавека як на брата...” [25, с. 42–44].

Разам з тым, ні намаганні асобных асветных прадстаўнікоў манаскіх ордэнаў, ні тым больш нешматлікіх прагрэсіўна настроеных губернераў, не былі ў стане ўнесці сапраўдныя карэнныя змены ў школьную справу Рэчы Паспалітай. Толькі забарона Ватыканам у 1773 г. езуіцкага ордэну і выкліканае гэтым стварэнне Адукацыйнай камісіі паклалі пачатак працэсу яе радыкальнай секулярызацыі і выпрацоўцы новых прынцыпаў арганізацыі вучэбна-выхаваўчага працэсу. Новае школьнае кіраўніцтва імкнулася захаваць усё каштоўнае, што мелася ў манаскай педагогіцы. У значнай ступені гэта датычыцца менавіта падрыхтоўкі высокакваліфікаваных выкладчыцкіх кадраў. Ужо ў першых сваіх пастановах Адукацыйная камісія вызначыла асноўныя прынцыпы, якімі павінны былі кіравацца жадаючыя займаць настаўніцкія пасады. Статут ваяводскіх школ (1774) меў асобны раздзел “Усеагульныя парады для настаўнікаў”, дзе адзначалася наступнае: “Кожны настаўнік павінен быць упэўнены ў тым, што ад яго дзейнасці ўсё ў адукацыі залежыць. Годнасць яго розуму і сэрца ўплывае на розум і сэрца вучняў. Трэба каб настаўнік быў філосафам, дакладна бачыў рэчы, ведаў аснову чалавека, яго схільнасці, пачуцці, уласціваю кожнаму кемлівасць, злучэнне яго чалавечых здольнасцей; неабходна быць пяшчотным, аб’ектыўным, справядлівым, заклапочаным наконт становішча вучняў і дабрабыту ўсяго народу... Вучыся сам. Чытай кнігі этычныя, якія б на аснове рэлігіі, абаліраючыся на традыцыі, вучылі б добразычлівым паводзінам, паваге да ўсіх людзей, каб нікому крыўды, непрыемнасці не чыніць. Чытай кнігі аб спосабе навучання, здольных логікаў, якія дапамогуць зразумець развіццё і спляценне думак чалавека. Сачы сам за сабой у школе, разважай аб уласных учынках і абавязках. Думавай яшчэ больш, чым чытай. Аніводнаму рамёству без навукі навучыцца не магчыма” [26, с. 25–26].

Новаўвядзеннем у педагогічную практыку Адукацыйнай камісіі з’яўлялася спецыялізацыя настаўнікаў старэйшых класаў. Але з-за недахопу выкладчыцкіх кадраў кожны з іх выкладаў адразу некалькі курсаў. Так настаўнік красамоўства таксама веў заняткі па польска-лацінскай граматыцы і паэтыцы. Настаўнік матэматыкі вучыў геаметрыі, алгебры і логіцы. Настаўнік фізікі дадаткова даваў звесткі па садаўніцтву, мінералогіі, земляробству, батаніцы, гігіене, гісторыі мастацтваў і рамёстваў. Настаўнік жа

маралі адказваў яшчэ за авалодваннем вучнямі гісторыі, географіі і права [27, с. 322–324]. Зразумела, што такі падыход цалкам ламаў езуіцкую педагагічную сістэму – на змену ранейшым універсалам, якія адказвалі за пэўны год навучання ў школе, павінны былі прыйсці спецыялісты ў асобных галінах ведаў (дакладнай, прыродазнаўчай, гуманітарнай), што адпавядала рэаліям часу, але прымушала настаўнікаў з ліку экс-езуітаў карэнным чынам перавучвацца па новых метадыках. Змяніла свае абрысы, зразумела, і справа падрыхтоўкі настаўнікаў. Кожны, хто скончыў з адзнакай акруговае вучылішча (Гродна, Навагрудак, Брэст), мог прэтэндаваць на выкладчыцкую пасаду. Яго хадайніцтва разглядалася спецыяльнай камісіяй, якая складалася з трох настаўнікаў гэтай школы. Калі два яе члены лічылі юнака здольным да гэтай працы, справа выносілася на агульны сход школы, дзе выступалі ўсе настаўнікі і большасцю галасоў вырашалася пытанне аб прыняцці яго ў кандыдаты на выкладчыцкае званне. Пры гэтым улічваюся шэраг фактараў: юнак павінен быць не менш 18-гадовага ўзросту, без дрэнных схільнасцей, коснаязычнасці, заікання. Кандыдаты адпраўляліся за кошт вучылішча ў Віленскую Галоўную школу, дзе атрымлівалі стыпендыю на адным з факультэтаў. Пасля года навучання іх далейшы лёс вырашаўся Саветам Галоўнай школы, які разглядаў водзвывы прафесараў і прымаў рашэнне аб допуску да наступных заняткаў. Пры станоўчым рашэнні юнак даваў падпіску з абавязкам працаваць не менш 6 гадоў пасля заканчэння вучобы і падпарадкоўвацца пастановам Адукацыйнай камісіі, вучыўся яшчэ 3 гады ў Віленскай настаўніцкай семінарыі і атрымліваў званне доктара ці магістра філасофіі, а таксама патэнт на выкладчыцкую дзейнасць [28, с. 182–184]. Абавязковай была і педагагічная практыка семінарыстаў у пачатковых школах. Згодна распараджэнню Варшавы: “Кожны, хто абраў шлях навукі, найперш быў настаўнікам парафіяльным і праз гэты першы ўзровень кожны прайшоў да найвышэйшых у Акадэміі пасадаў” [29, с. 16]. Неабходна прызнаць, што ў першыя гады існавання падобнай сістэмы падрыхтоўкі новых кадраў жадаючых стаць настаўнікамі было няшмат. Але паступова яна ўсё ж стала прыносіць плады. Садзейнічала гэтаму і тое, што права стаць кандыдатамі атрымалі і лепшыя выпускнікі падакруговых школ, адкуль і пайшла большая частка падобных хадайніцтваў. Так, у 1788 г. у Гродна жаданне стаць настаўнікам правяў толькі А. Вайтулевіч, у Жыровіцкай базыльянскай школе такіх было ўжо двое (Я. Сцебулевіч і Т. Сакалоўскі), а ў Пастаўскай школе – ажно трое (Ю. Маліноўскі, А. Цымерман, С. Рымтаўт). У выніку, нават нягледзячы на тое, што звыш трэці кандыдатаў не вытрымлівала наступных выпрабаванняў, у 1783 г. у сярэдніх школах ВКЛ на 64 настаўніка з ліку экс-езуітаў ужо прыходзілася 29 свецкіх выпускнікоў Віленскай семінарыі [30, с. 165].

Прычым адным толькі рэфармаваннем справы падрыхтоўкі выкладчыцкіх кадраў у Рэчы Паспалітай не абмежаваліся. Было вырашана выкарыстаць вопыт Прусіі, дзе настаўнікаў з ліку экс-езуітаў пакінулі на сваіх месцах – кароль Фрыдрых II падпарадкаваў іх у 1777 г. спецыяльнай Школьнай камісіі, загадаў ім насіць свецкае адзенне і найменаваць сябе “святарамі народнай асветы” [31, с. 484–485]. Адукацыйная камісія ў гэтым плане пайшла яшчэ далей. Згодна Школьнаму статуту 1783 г. у Рэчы Паспалітай стваралася асобнае “акадэмічнае саслоўе”, якое мела адміністрацыйную і судовую аўтаномію. У яго склад уваходзілі ўсе настаўнікі, пачынаючы з парафіяльных вучылішчаў і заканчваючы вышэйшымі навучальнымі ўстановамі. Педагагічны калектыў асобных школ быў абавязаны жыць у адным будынку, насіць аднолькавае строгае адзенне, мець агульны стол, касу (на кнігі, лекі, свечы), прыслугу і адмовіцца ад любой іншай дзейнасці акрамя выкладання. Падобнае рашэнне сведчыла аб жаданні ўлад захаваць ізаляванасць настаўнікаў ад грамадства, стварыўшы фактычна новы “ордэн” з амаль манаскімі нормаў паводзін. Зроблена гэта было з мэтай аблегчыць жыццё настаўнікаў і павысіць іх статус у дзяржаве. Згодна Школьнага статуту настаўнік быў абавязаны клапаціцца аб вучнях, улічваць іх патрэбы і інтарэсы. На кожным занятку выходзіць іх словам і ўласным прыкладам. Для гэтага яму патрэбна было мець шырокі круггляд ды педагагічны талент, выдатна ведаць выкладаемыя дысцыпліны, побыт і норавы прадстаўнікоў розных саслоўяў, замяняць вучням іх бацькоў. Пры гутарцы з падлеткамі быць ветлівым і імкнуцца заручыцца іх павагай: “Настаўнік не павінен называць іх зняважлівымі словамі, падвяргаць цялесным карам”. Важнае месца ў яго працы займаў кантроль за дысцыплінай – настаўнік павінен быць мець спіс выхаванцаў і сачыць за наведваннем заняткаў. Яго вучэбная нагузка не павінна была перавышаць 20 гадзін у тыдзень. У канцы года ён прадстаўляў рэктару ці праектару сваёй школы падрабязную справаздачу пра поспехі і паводзіны сваіх падалечных. Акрамя гэтага тут утрымліваліся яго меркаванні пра якасць дапаможнікаў, а таксама аналіз уласных дасягненняў у выкладчыцкай і навуковай дзейнасці. Усе гэтыя справаздачы адпраўляліся ў Віленскую Галоўную школу, дзе сістэматызаваліся, што дазваляла класіфіцыраваць выразную карціну агульнага стану навучальнай справы. Асобная ўвага надавалася стымуляванню педагагічнай і навукова-даследчай дзейнасці настаўнікаў. За падрыхтоўку падручнікаў, вынаходніцтва ды якасную выхаваўчую працу лепшыя атрымлівалі прэміі ў 5–10 разоў перавышаючыя месячны заробак, адпраўляліся на стажыроўку ў Заходнюю Еўропу, ім скарачаўся тэрмін выхаду на пенсію. Членам манаскіх ордэнаў прапаноўваліся прыбытковыя месцы канонікаў і прэлатаў з адукацыйнага фондуша [32, с. 447–448].

У сярэдніх навучальных установах Беларусі ў склад “акадэмічнага саслоўя” ўваходзілі рэктар (акруговае вучылішча) ці прарэктар (падакруговае вучылішча), прэфект (адказваў за навучальную частку), законанастаўнік і настаўнікі. У канцы кожнага месяца ва ўсіх без выключэння школах праходзілі агульныя зборы настаўнікаў, якія вырашалі надзённыя школьныя праблемы. Адзін раз у 4 гады гэтыя “першасныя” арганізацыі выбіралі са свайго ліку дэлегатаў на акруговую канферэнцыю ў Гродна, Наваградак ці Брэст, дзе яны абменьваліся назапашаным вопытам, абмяркоўвалі актуальныя навуковыя і педагогічныя праблемы, а таксама таемным галасаваннем абіралі рэктара тутэйшай акруговай школы. Агульны бюджэт акруговай школы ў год складаў 16,5 тысяч зл., з якіх 55% ішло на ўтрыманне мясцовага філіяла “акадэмічнага саслоўя”. Рэктар школы атрымліваў 1800 зл. штогод. Настаўніцкая “стаўка” была вызначана ў 650 зл., але акрамя яе меліся розныя даплаты, якія павышалі зарплату амаль удвая – адно толькі членства ў “акадэмічным саслоўі” прыносіла дадаткова 400 зл. штогод (першыя 2 гады працы настаўнік атрымліваў па 30 зл.). На астатнія сродкі, выдзеленыя школе, ажыццяўляўся цяжкі рамонт памяшканняў, набывалася вучэбнае абсталяванне для фізічнага кабінета і хімічнай лабараторыі, а таксама папаўняліся фонды бібліятэкі [33, с. 39–45, 54–55]. У шэрагу навучальных устаноў настаўнікі па ўласнай ініцыятыве атрымлівалі дадатковыя сродкі. Пры школах у Брэсце і Пінску знаходзіліся тытунёвыя крамы, якія давалі штогод прыбытак у 150–200 зл. У Слуцку быў адкрыты платны канвікт для заможных вучняў. У Мінску ж у агульнай кватэры настаўнікаў праходзілі паседжанні гарадскога суда, за што магістрат плаціў школе арэндную плату [34, с. 103, 154].

Прафесійны прычып арганізацыі прадуледжваў існаванне пэўнай іерархічнай лесвіцы. Зыходзячы з педагогічнага вопыту і працоўнага стажу, усе настаўнікі падзяляліся на некалькі асноўных катэгорый. Да малодшых настаўнікаў адносілі тых, хто працаваў менш за 6 гадоў. Іх правы ў школе былі абмежаваны, але яны бралі ўдзел у выбарах школьнага кіраўніцтва. Старэйшыя настаўнікі праз 6 гадоў працы маглі быць абраны на пасаду прэфекта, а праз 8 гадоў – прарэктара ці рэктара. Акрамя гэтага, ім давалася права весці прыватныя ўрокі, што значна паляпшала іх матэрыяльнае становішча. 20 гадоў працоўнага стажу было неабходна для атрымання звання ганаровага настаўніка. Гэтыя людзі мелі права на дзяржаўную пенсію (былыя прарэктары і рэктары дадаткова атрымлівалі 300–550 зл. штогод). Пры жаданні яны маглі працягваць выкладаць (у такім выпадку дадаткова да пенсіі атрымлівалі тысячу зл. штогод), а таксама пажыццёва ім гарантавалася жыллё і харчаванне пры школе [35, с. 447–448]. У справаздачы візітатара Д. Пільхоўскага на конт наведвання ім Мінскай падакруговай школы ў 1783 г. узгадваецца настаўнік нямецкай мовы Т. Лемке, які пасля выйсця на пенсію меў гадавы прыбытак у 1600 зл., з якіх 500 зл. складала яго асабістая пенсія; 650 зл. вылучалася школе за яго пражыванне і харчаванне; 450 зл. ён атрымліваў за працоўны стаж (за кожны год выкладання належыла надбаўка ў 50 зл., але агульная сума не павінна была перавышаць 500 зл.) [36, с. 225]. Існавала і страхаванне працоўнай дзейнасці – пры хваробе, не дазваляўшай працягваць працу, настаўнік меў права на пенсію па інваліднасці ў памеры 400–600 зл. (у залежнасці ад стажу). Вядома, што ў Халапеніцкай падакруговай школе ў 1786 г. аслеп настаўнік І. Шукевіч. Мясцовы лекар за кошт школы здолеў часткова вылечыць толькі адно вока і Адукацыйная камісія стала выплачваць яму штогадовую пенсію [37, с. 183]. У цэлым трэба прызнаць, што гадавы прыбытак настаўніка быў досыць прыстойны – кашуля ў той час каштавала 2 зл., курьца – 0,5 зл., конь – 80 зл., а кошт падручнікаў вагаўся ад 8 да 36 зл. [38, с. 80, 96].

Неабходна аднак дадаць, што далёка не ўсіх членаў “акадэмічнага саслоўя” задавальняў падобны матэрыяльны стан, які да таго ж дасягнуць было не вельмі проста. Па-першае, Варшава перашкаджала, выхаду настаўнікаў на пенсію, бо жадаючых заняць іх месцы не хапала. Па-другое, часта самі пенсіі выплачваліся не ў поўным аб’ёме і з затрымкамі. Настаўнік трэцяга класа ўсё той жа Мінскай школы Ф. Юраха ў 1785 г. звярнуўся з просьбай у Вільню аб выдзяленні яму пенсіі за выслугу гадоў, праз год жа, спасылаючыся на дрэннае здароўе, ён таксама пачаў хадайначаць і аб пенсіі па інваліднасці. Адукацыйная камісія пайшла яму насустрач, але атрыманыя грошы Ф. Юраха палічыў недастатковымі і ў 1787 г. вывез з памяшкання школы медныя лісты, прызначаныя для пакрыцця даху вучэбнага корпуса і купалаў Марыінскага касцёла коштам у 2 тысячы зл. – “у якасці ўзнагароды за службу”. З дапамогай улад яго прымусілі вярнуць большую частку скрадзенага, а кошт таго, што ён паспеў усё ж прадаць, быў вылічаны з пенсіі настаўніка (450 зл.) [39, с. 136, 223, 353]. Поруч з матэрыяльнымі прэтэнзіямі часам клопаты ў Адукацыйнай камісіі ўзніклі і пры арганізацыі ў асобных школах акадэмічных “камун”. Іх, напрыклад, катэгарычна адмовіліся ствараць у 1782 г. у Гродна ды Паставах. Тутэйшыя настаўнікі імкнуліся стаць паўнапраўнымі членамі грамадства – жадалі мець уласны дом з прыслугай, сям’ю, сяброў з розных колаў насельніцтва, асабіста распараджацца заробкам і інш. Ігнараванне ж гэтых патрабаванняў уладамі прывяло да таго, што ў некаторых школах настаўнікі жылі разам толькі ў час штогадовых інспекцый з Вільні, а пасля ад’езду візітатара вярталіся ва ўласныя кватэры (Пінск, 1783 г.; Гродна, 1788 г.). Яшчэ і ў 1788 г. у тых жа Паставах, а таксама Бабруйску частка настаўнікаў насіла цывільнае адзенне і вяла свецкі вобраз жыцця, матывуючы гэта тым, што “ўступаючы ў саслоўе акадэмікаў, яны не жадаюць станавіцца манахамі”. Апошняя меркаванне непасрэдна датычылася і пра-

лемы забароны ім жаніцца – у 1787 г. у Вільні было адхілена першае з падобных прашэнняў. Паступовы рост колькасці свецкіх настаўнікаў толькі яшчэ больш абвастраў становішча [40, с. 224].

Разам з тым, усё ж трэба прызнаць, што гэта былі толькі адзінкавыя выпадкі, якія не былі ў стане перашкодзіць працэсу канчатковага вылучэння настаўніцтва ў асобны від прафесійнай дзейнасці. Спрыяла гэтаму і прадуманая палітыка Адукацыйнай камісіі – матэрыяльны стан акадэмічных “камун” быў дастаткова добрым, а парушальнікаў “рэжыму”, як правіла, проста пераводзілі ў іншую школу з больш высокім узроўнем унутранай дысцыпліны. Выключэнню ж падлягалі толькі тыя, чые паводзіны станавіліся прадметам плётка па-за вучылішчымі сценамі. Пры гэтым аналіз справаздач візітатараў паказвае, што стварэнне “акадэмічнага саслоўя” ў ВКЛ ішло куды хутчэй, чым у Польшчы. Прычына – большасць тутэйшых настаўнікаў была экс-езуітамі і разглядала новую прафесійную арганізацыю як захаванне старых парадкаў. Ідэальная арганізацыя настаўнікаў, па меркаванню Вільны, існавала ў Наваградку. Паміж настаўнікамі тут “панавала гармонія”, а таксама “згода і аднадумства”. Яны цалкам падпарадкоўваліся ўсім распараджэнням Адукацыйнай камісіі, арганізавалі агульную кухню і разбілі сад, разам з выхаванцамі канструявалі розныя механічныя прыборы, здзяйснялі працяглыя вандраванні па наваколлю, збіралі калекцыі мінералаў, раслін, выраблялі чучалы птушак і звяроў [41, с. 20]. Якасныя змены ў светапоглядзе настаўнікаў прымусілі і Адукацыйную камісію часткова перагледзіць свае адносіны да іх. Згодна рашэнням сейма 1788-1792 гг. больш свабоднай стала змена месца працы, настаўнікам дазволілі жаніцца, ва ўнеурочны час насіць цывільнае адзенне, мець асобнае ад сваіх калег жыллё ў горадзе і права весці асабістую гаспадарку. Але адначасова з гэтым дэпутаты прынялі рашэнне пра пашырэнне паўнамоцтваў Галоўных школ, якія ў шэрагу выпадкаў маглі ігнараваць пастановы Адукацыйнай камісіі. Датычылася гэта і побыту настаўнікаў – у 1792 г. настаўнік І. Гейштар, нягледзячы на пратэсты Варшавы, быў выключаны з “акадэмічнага саслоўя” за “самавольную” жаніцьбу [42, с. 162].

Што ж датычыцца ўсходу Беларусі, то тут справай удасканалення настаўніцкай дзейнасці займалася расійская Камісія па народных вучылішчах, якая з 1786 г. пачала паўсюдна ствараць галоўныя і малыя народныя вучылішчы. У “Палажэнні” аб іх дзейнасці меліся і парады настаўнікам, ад якіх патрабавалася “мягкость” пры працы з вучнямі. Асабісты прыклад настаўніка павінен быў выходзіць у дзеях: “добрую нравственность и правила общежития”. Настаўнікам раілася: “Больше всего остерегаться, чтобы не делать перед учениками смешных телодвижений, как то: не показывать, как птицы летают, и не подражать птичьему, лошадиному или собачьему голосу, чем смеша учеников, теряет учитель почтение и возмущает их внимание, которое сохранять и без того трудно”. Тут адзначалася, што настаўнік павінен любіць сваіх вучняў, як уласных дзяцей: “Он обходиться с ними должен с приязнию и скромностью и не казать досады, когда они... предложения его скоро не уразумевают”. Таксама тут падкрэслівалася: “Хотя бы мнение то, будто угрозами и наказаниями можно лучше всего с детьми управиться и не было ложно, но растить тварь разумную, как скот, непристойно”. Да таго ж Камісія лічыла, што пры дрэнным настаўніку і вучні будуць такімі ж. Адчувалася ў статуце і ідэя аб неабходнасці ўлічваць неаднолькавы ўзровень ведаў і талентаў выхаванцаў. Здольных вучняў настаўнік не павінен быў прымушаць шмат вучыць на памяць, а практыкаваць іх у тым, што яны ўжо ведалі, каб зрабіць іх пазнанні больш грунтоўнымі. “Тупых детей, которых мало понимают и помнят”, раілася не перагружаць заданнямі, каб строгаасцю навучання ўвогуле не адбіць у іх жаданне вучыцца [43, с. 288–290].

Трэба адзначыць, што ў гэтым плане Камісія па народных вучылішчах шмат у чым зыходзіла з так званай “Інструкцыі” Кацярыны II сенатару кн. М. І. Салтыкову, які з 1783 г. выконваў абавязкі асабістага выхавальніка вял. кн. Аляксандра і Канстанціна. У гэтым творы імператрыца шмат увагі прысвяціла якраз дзейнасці так званых “приставников”, непасрэдна адказных за іх адукацыю ды выхаванне. Зыходзячы з разважанняў М. Мантэня і Д. Лока яна пісала: “Если приставники будут дамы наполнены любовию к ближнему, общим благоволением к роду человеческому, доброжелательством ко всем людям, будут ласково, снисходительно и учтиво обходиться между собою и со всяким, окажут добронравие непрерывное, воздержатся от горячности сердца, опасения, подозрения и бояливости; тогда дети, видя добрые примеры, будут несомненно таковы, как желается... Когда дети привыкнут к обращению с приставниками и от сих увидят любовь и попечение, тогда дети уже будут иметь любовь, почтение и опасение не делать приставникам противного и тогда уже единого слова, или взгляда приставников будет довольно, чтоб привести детей к тому, что от них требуется” [44, с. 128–129].

Нягледзячы, аднак, на разуменне рускімі ўладамі важнай ролі настаўнікаў у выхаванні моладзі, у імперыі ў азначаны час яны знаходзіліся ў куды горшым становішчы, чым іх калегі ў Рэчы Паспалітай. Працуючыя ў тых жа народных вучылішчах атрымлівалі мізэрныя зарплаты – 54 руб. штогод (470 зл.), а каб выйсці на пенсію і атрымаць ніжэйшы чын калегскага асэсара, неабходна было адслужыць не менш 23 год у галоўным народным вучылішчы, альбо ажно 36 год у пачатковай школе [45, с. 363–364].

У цэлым жа, відавочна, што менавіта ў азначаны час на беларускіх землях прафесія настаўніка набыла агульнае афармленне. Адукацыйная камісія здолела арганічна злучыць традыцыйнае стаўленне да настаўніка ў манаскай педагогіцы з рэаліямі новай свецкай мадэлі адукацыі – ацалелыя ордэнскія навуцальныя ўстановы сталі ўзорам для дзяржаўных школ у тым ліку і ў плане пераймання вобразу

ідэальнага настаўніка. Падобнае стаўленне ўлад у далейшым было ўспрынята і ў Расійскай імперыі, дзе ў XIX ст. настаўнікі трывала ўвайшлі ў лік найбольш паважаных колаў грамадства.

Напрыканцы ж, хочацца прывесці словы вядомага паэта і краязнаўцы У. Сыракомлі, які здолеў усяго ў некалькіх радках дакладна апісаць адметнасці эвалюцыі айчынай настаўніцкай справы: “Нашых дзядоў сцябалі старыя езуіты, нашых бацькоў секлі айцы піяры, а мы паспыталі базылійскай розгі ці цвёрдай дамініканскай дысцыпліны. Але няхай за гэтыя розгі ўшануюць іх нябёсы! Так, здорава яны лущавалі, калі было за што, але і кахалі дзяцей сардэчна і шчыра, старанна настаўлялі іх у навуцы і веры і строга пільнавалі мараль – шмат каго дала нашаму краю іх уважлівая апека” [46, с. 7].

ЛІТАРАТУРА

1. Памятники литературы Древней Руси : Начало русского летописания XI – начало XII века / сост. Л.А. Дмитриев [и др.]. – М. : Худож. лит., 1978. – 464 с.
2. Лавровский, Н.А. О древнерусских училищах / Н.А. Лавровский. – Харьков : Унив. тип., 1854. – 189 с.
3. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древних времен до конца XVII в. / отв. ред. Э.Д. Днепров. – М. : Педагогика, 1989. – 480 с.
4. Мельнікаў, А.А. Кірыл. Епіскап Тураўскі : Жыццё. Спадчына. Светапогляд / А.А. Мельнікаў. – Мінск : Бел. навука, 1997. – 462 с.
5. Памятники литературы Древней Руси : XIII век / сост. Л.А. Дмитриев [и др.]. – М. : Худож. лит., 1981. – 620 с.
6. Болбас, В.С. Этыка-педагагічная думка Беларусі (са старажытнасці да XVIII ст.) / В.С. Болбас. – Мінск : Бел. навука, 2004. – 260 с.
7. Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры / склад. А.Ф. Коршунаў. – Мінск : Вучпедвыд БССР, 1959. – 468 с.
8. Анталогія даўняй беларускай літаратуры : XI – першая палова XVIII стагоддзя / падрыхт. А. І. Богдан [і інш.]; навук. рэд. В.А. Чамярыцкі. – Мінск : Бел. навука, 2005. – 1015 с.
9. Ревякина, Н.В. Античные источники итальянской гуманистической педагогики / Н.В. Ревякина // Античное наследие в культуре Возрождения / отв. ред. В.И. Рутенбург. – М. : Наука, 1984. – С. 66–79.
10. Скарына, Ф. Творы : Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія / Ф. Скарына. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 207 с.
11. Гусоўскі, М. Песня пра зубра / М. Гусоўскі. – Мінск : Маст. літаратура, 1980. – 183 с.
12. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / уклад. У.Г. Кароткі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 308 с.
13. Идеи гуманизма в общественно-политической и философской мысли Белоруссии (дооктябрьский период) / под ред. К.П. Буслова [и др.]. – Минск : Наука и техника, 1977. – 279 с.
14. Порецкий, Я.И. Соломон Рысинский : Solomo Pantherus Leukorussus : Конец XVI – нач. XVII в. / Я.И. Порецкий. – Минск : Изд. БГУ, 1983. – 158 с.
15. Волян, А. Пра дзяржаўнага мужа і яго асабістыя дабрачыннасці / А. Волян // Спадчына. – 1991. – № 6. – С. 95–104.
16. Глебов, И. Историческая записка о Слуцкой гимназии с 1617–1630–1901 / И. Глебов. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1903. – 217 с.
17. Медынский, Е.Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI–XVII веках и их роль в воссоединении Украины с Россией / Е.Н. Медынский. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1954. – 172 с.
18. Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Избранные произведения XVI–начала XIX в. / под ред. В.А. Сербента [и др.]. – Минск : Изд-во АН БССР, 1962. – 524 с.
19. Блинова, Т.Б. Иезуиты в Беларуси (Их роль в организации образования и просвещения) / Т.Б. Блинова. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 425 с.
20. Харлампович, К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века / К. Харлампович. – Казань : Типо-литография Имп. Университета, 1898. – 586 с.
21. Bednarski, S. Upadek i odrodzenie skol jezuckich w Polsce. Studium z dziejow kultury i szkolnictwa polskiego / S. Bednarski. – Kraków : Wyd-wo ksiezy ezuitow, 1933. – 538 s.
22. Идеи гуманизма в общественно-политической и философской мысли Белоруссии (дооктябрьский период) / под ред. К.П. Буслова [и др.].
23. Дыярыюш князя Міхала Казімера Радзівіла // Спадчына. – 1994. – № 4. – С. 18–47.
24. Сыракомля, У. Вандроўкі па маіх былых ваколліцах : Успаміны, даследаванні гісторыі і звычаяў / У. Сыракомля. – Мінск : Мастац. літ., 2002. – 205 с.
25. Верамейчык, С. Міхал Клеафас Агінскі / С. Верамейчык. – Мінск : Кавалер Паблішэрс, 2003. – 128 с.
26. Ustawodawstwo szkolne za czasow Komisji Edukacji Narodowej. Rozporzadzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne. (1773–1793) / pod red. J. Lewickiego. – Krakow : Wyd-wo M. Arcta, 1925. – LXXVIII, 456 s.
27. Учебные заведения Литвы до присоединения ея к России // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1862. – № 12. – С. 310–341.
28. Szybiak, I. Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Ksiestwie Litewskim / I. Szybiak. – Wroclaw : Wyd-wo PAN, 1973. – 261 s.
29. Ustawodawstwo szkolne za czasow Komisji Edukacji Narodowej. Rozporzadzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne. (1773–1793) / pod red. J. Lewickiego.
30. Szybiak, I. Nauczyciele szkol srednich Komisji Edukacji Narodowej / I. Szybiak. – Wroclaw : Ossolineum, 1980. – 192 s.

31. Гривингер, Т. Иезуиты. Полная история их явных и тайных деяний от основания ордена до настоящего времени / Т. Гривингер. – Минск : МФЦП, 2004. – 639 с.
32. Крыжановский, Е. Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов / Е. Крыжановский // Киевская старина. – 1882. – № 3 – С. 442–478.
33. Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane w Warszawie roku 1783 / pod red. J. Lubczyńskiego. – Lwow: Nakl. księgarni naukowej, 1930. – XIX, 190 s.
34. Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim. (1782–1792) / oprac. K. Bartnicka [i inn.]. – Wrocław : Wyd-wo PAN, 1974. – 599 s.
35. Крыжановский, Е. Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов / Е. Крыжановский.
36. Szybiak, I. Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim / I. Szybiak.
37. Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim. (1782–1792) / oprac. K. Bartnicka [i inn.].
38. Instrukcje dla wizytatorów generalnych szkół Komisji Edukacji Narodowej. 1774–1794 / oprac. K. Bartnicka [i inn.]. – Wrocław: Wyd-wo PAN, 1976. – XIV, 244 s.
39. Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim. (1782–1792) / oprac. K. Bartnicka [i inn.].
40. Szybiak, I. Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim / I. Szybiak.
41. Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim. (1782–1792) / oprac. K. Bartnicka [i inn.].
42. Szybiak, I. Nauczyciele szkół srednich Komisji Edukacji Narodowej / I. Szybiak.
43. Довнар-Запольский, М. В. Реформа общеобразовательной школы при императрице Екатерине II / М. В. Довнар-Запольский // Из истории общественных течений в России. – Киев: Киевская 1-я артель печ. дела, 1905. – С. 268–309.
44. Лавровский, Н. А. О педагогическом значении сочинений Екатерины Великой / Н. А. Лавровский. – Харьков : Унив. тип., 1856. – 187 с.
45. Добролюбов, Н. А. Педагогические сочинения / Н. А. Добролюбов. – Петроград : Изд-во газ. «Школа и жизнь», 1917. – 472 с.
46. Szkolne czasy : nowe opowiadania Jana Denboroga / przez W. Syrokomle. – Wilno : druk S. Rozensona, 1859. – 74 s.

Поступила 20.01.2016

“EAGLE OVER HIS NEST”: THE SELECTION OF TEACHING A SEPARATE TYPE OF PROFESSIONAL ACTIVITY ON BELARUSIAN LANDS IN 12TH AND 18TH-CENTURY

A. SAMUSIK

In a scientific paper investigates the problem of forming a XII – XVIII centuries. Belarusian lands on general requirements for people involved in teaching activities. On the example of the “Tale of Bygone Years”, reasoning I. Zlatousta, K. Turowskiego and W. Monomakha traced the process of registration of common approaches to their duties during the ancient kingdoms. The analysis of the views of local educators XVI – XVII centuries on tasks of teaching, which allowed to determine its specificity and relevance to teachers by the local society. The article also shows the specificity requirements for teachers in local schools fraternal. Analyzed the process of preparing candidates for teacher's rank in the Jesuit order, where the profession for the first time acquired a methodical – systematic character. Special attention is focused on the study of the Commission on measures to improve public education teaching (including introduction of specialization of teachers) and material support (bonuses, training, pensions). Traced in detail the process of creating in Rzeczpospolita “academic class” and developing the ideal image of a secular teacher and educator. At the end of the studied attitude of the Russian Commission on the duties of public schools teachers lands to the east of Belarus.

Key words: prisms-enlighteners, traveling preceptors, Renaissance, fraternity schools, society, Jesuits, Enlightenment, Educational committee, “academic estate”, folk schools.